

Bouillon met amandelbroodjes

De internering van Duitse krijgsgevangenen in Zutphen tijdens de Eerste Wereldoorlog

Rob Kammelar & Jan Klompenhouwer

Na drie jaren van strijd op leven en dood kwamen Duitsland en Groot-Brittannië in juli 1917 overeen om krijgsgevangenen uit te wisselen. Ons land bemiddelde en speelde een actieve rol bij de gevangenenruil. Als gevolg daarvan werden ruim elfduizend Britse en Duitse militairen in Nederland geïnterneerd. In Zutphen werden ongeveer tweehonderdvijftig Duitse officieren en onderofficieren ondergebracht. Hoe leefden deze krijgsgevangenen hier en hoe reageerde de Zutphense bevolking op hen?

Nederland was neutraal tijdens de Eerste Wereldoorlog. Dat betekende allerminst dat die oorlog ongemerkt aan ons voorbij ging. Ons leger was ruim vier jaren gemobiliseerd, de economie raakte ontwricht en er was ernstig gebrek aan voedingsmiddelen en andere levensbehoeften. Er kwamen bijna een miljoen Belgische vluchtelingen ons land binnen. Tienduizenden andere vreemdelingen strandden – vrijwillig of niet – in ons land: Belgische en Britse militairen, uit Duitse kampen ontsnapte krijgsgevangenen – meest Fransen en Russen – en Duitse deserteurs. In het laatste jaar van de oorlog kwamen daar nog eens ruim elfduizend Britse en Duitse krijgsgevangenen bij.

Op 2 juli 1917 sloten Engeland en Duitsland in Den Haag een overeenkomst over de uitwisseling van krijgsgevangenen. Nederland speelde een belangrijke rol in de uitvoering

van dat akkoord. Voor het transport van en naar Engeland werden Nederlandse schepen ingezet. Ontscheping van Duitse en inscheping van Britse krijgsgevangenen ging via

Oud-burgemeester A.E. Zimmerman (1861-1926) was voorzitter van het plaatselijke Comité voor Hulp en Bijstand aan Krijgsgevangenen. Portret door Herman van der Worp. (Stedelijk Museum Zutphen)

Rotterdam. Zwaargewonden en ernstig zieken die niet opnieuw zouden kunnen deelnemen aan de strijd, mochten doorreizen naar hun vaderland. Lichtere gevallen en gezonde militairen werden tot het eind van de oorlog in Nederland geïnterneerd. Uiteindelijk bleven 6100 Britten en 4800 Duitsers voorlopig in Nederland. De kosten hiervan werden gedragen door Engeland en Duitsland zelf.¹ Voor Duitse militairen van lagere rang was in Wolfheze (Gld.) een barakkenkamp gebouwd. Duitse

officieren en onderofficieren werden voornamelijk geconcentreerd rond Rotterdam en in het zgn. verzorgingsgebied Dieren (Gld.).² In Dieren stond een klein barakkenkamp van dienstgebouwen, maar de militairen waren

ondergebracht bij particulieren. Zutphen viel onder het verzorgingsgebied Dieren.

Aankomst in Zutphen

Op 17 mei 1918 arriveerde de eerste groep Duitse krijgsgevangenen per trein in Zutphen. Het waren vier officieren en 96 onderofficieren. *Oberleutnant zur See* Friedrich Braune was als hoogste in rang hun *Kompanieführer*.³ Burgemeester Dijkmeester verwelkomde de Duitsers op het perron. Oud-burgemeester Zimmerman sprak namens het Comité tot Hulp en Bijstand van Krijgsgevangenen een welkomstwoord. Hij benadrukte dat Zutphen weliswaar vlakbij bij de Duitse grens lag, maar dat ze die niet over mochten. Daar stond tegenover - aldus Zimmerman - dat familie uit Duitsland makkelijk op bezoek kon komen. Namens de krijgsgevangenen dankte *Leutnant* Behringer voor de vriendelijke ontvangst en warme woorden. Hij eindigde met "Leve de gastvrijheid van de bevolking van Zutphen", waarna de Duitsers een driewerf *Hurra* lieten horen. Na de officiële ontvangst mochten de mannen zich even vertreden op het Stationsplein. Daar stond inmiddels een grote menigte belangstellenden. Over het algemeen zagen de krijgsgevangenen er gezond en niet vermagerd uit. Ze waren gekleed in de meest uiteenlopende uniformen. In de stationsbodega trakteerden de dames van het ontvangstcomité op bouillon met amandelbroodjes. Verder kreeg ieder een stadsgids uitgereikt en ook een ansichtkaart met daarop een plattegrond van de omgeving. Een postzegel van 5 cent had het Comité al geplakt, zodat de mannen meteen hun behouden aankomst in Zutphen aan het thuisfront konden melden.⁴

Pensioengasten

Sommige Zutphenaren zullen met gemengde gevoelens de komst van de krijgsgevangenen hebben aangezien. Weer een groep ontheemden die hulp van ons verwachtte. Het medelij-

De Duitse officieren waren ingekwartierd in hotel 'De Hollandsche Tuin' aan de Groenmarkt. Gezeten op het terras maakte 'Leutnant der Reserve' Georg Buchberger deze tekening van de Wijnhuistoren. (Regionaal Archief Zutphen, arch.nr.142, inv.nr.171)

den en de enthousiaste hulpvaardigheid die bij de opvang van de Belgische vluchtelingen in oktober 1914 aan de dag was gelegd, waren inmiddels wel geluwd.⁵ De levensomstandigheden in ons land waren sterk verslechterd. Alle dagelijkse levensbehoeften waren op de bon. Er was niets meer om te delen en toch moest dat nu opnieuw. Zo zal menig Zutphenaar dat gevoeld hebben, onwetend van het feit dat Duitsland extra levensmiddelen en steenkool aan ons land leverde voor zijn genterneerden.

Het onderbrengen van de krijgsgevangenen was al eerder geregeld. Er was geen kamp, geen prikkeldraad en er waren geen bewakers, zoals in Engeland. De officieren verbleven in hotel De Hollandsche Tuin op de Groenmarkt. De onderofficieren woonden, alsof ze pensioengasten waren, bij parti-

culieren.⁶ Die hadden zich daarvoor vrijwillig opgegeven. Een tweede groep krijgsgevangenen, die een week later arriveerde, werd even hartelijk ontvangen. De mannen van de eerste ploeg waren inmiddels al zo vertrouwd in Zutphen dat ze de nieuw aangekomenen naar hun pensions konden begeleiden.⁷

Behalve een huurvergoeding, kregen pensionhouders en gastgezinnen extra broodkaarten, vleeskaarten etc. voor het levensonderhoud van de bij hen ingekwartierde militairen. De woonomstandigheden waren vaak niet best. Sommige pensions waren niet eens aangesloten op het gasnet, laat staan dat er elektra was. 's Avonds was er dus geen licht. Men moest zich behelpen met kaarsen, zodat voor de militaire kostgangers extra rantsoenen kaarsen moesten worden aangevraagd.⁸ Officiële klachten over de pensions waren er echter niet. Op 1 juni 1918 inspecteerde de Duitse generaal Friedrich met enkele adjudanten de kwartieren van de krijgsgevangenen. Hij sprak de geïnterneerden toe in de manege van de huzaren aan de Nieuwstad. Friedrich benadrukte dat ze veel dank verschuldigd waren aan koningin Wilhelmina. Vervolgens bezocht hij enkele kwartieren, waarover hij zich zeer tevreden toonde, vooral over het officiersverblijf in De Hollandsche Tuin.⁹

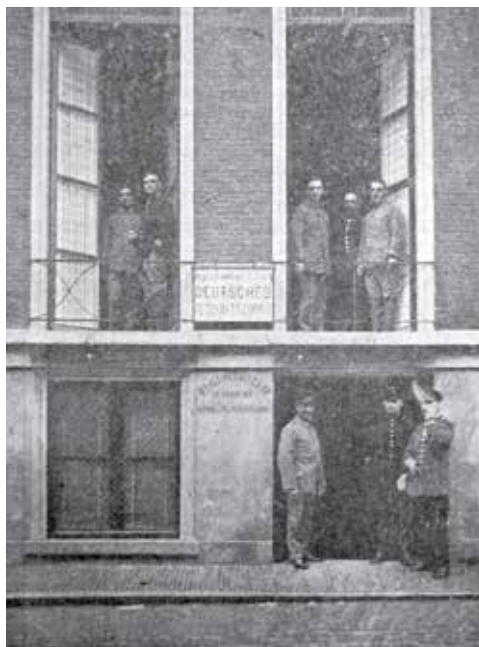
Integratie

De geïnterneerde Duitsers hadden een eigen kantoor van waaruit *Platzkommandant* Braune de contacten onderhield met de plaatselijke autoriteiten en vooral met de gemeentelijke distributiedienst. Dit *Deutsches Geschäftszimmer* was gevestigd op de Schupstoel, hoek Beukerstraat, in de voormalige slagerij van Meerstadt.¹⁰ Dagelijks hielden de Duitsers appèl en moesten ze een presentielijst tekenen. Enkele weken na hun aankomst in Zutphen werden ze door de Duitse

regering in een nieuw uniform gestoken.¹¹

Door de ongekende bruutheid die de Duitse legers in België en Noord-Frankrijk aan de dag legden, was de publieke opinie in ons land overwegend anti Duits geworden.¹² Tegenover de geïnterneerden in Zutphen was daarvan echter weinig te merken, al zullen sommige Zutphenaren ongetwijfeld hun bedenkingen hebben gehad. In het algemeen was de verhouding tussen de Zutphense bevolking en de Duitse militairen buitengewoon hartelijk. "Officieel" Zutphen nam een op z'n minst correcte houding aan tegenover de krijgsgevangenen. Toen Franse vluchtelingen, die vanaf oktober 1918 in Zutphen werden opgevangen¹³, Duitse militairen begonnen lastig te vallen, maakte de politie daar snel een eind aan.¹⁴

De geïnterneerden kregen dezelfde rantsoenen als de overige Zutphenaren. Na de

Het 'Deutsches Geschäftszimmer' en 'Platzkommando' waren gevestigd in de voormalige slagerij van Meerstadt, hoek Schupstoel / Beukerstraat. (Regionaal Archief Zutphen, arch.nr. I42, inv.nr. I71)

komst van de tweede groep waren er 226 man te verzorgen. Dit aantal veranderde echter met de dag. Geregeld werden militairen overgeplaatst.¹⁵ Elf gelukkigen mochten op 11 oktober naar Duitsland vertrekken, nadat ze op medische gronden of vanwege hun leeftijd ongeschikt waren verklaard voor alle verdere dienst. Daarmee was de grond voor hun internering vervallen.¹⁶

Enkelen wisten werk te vinden. Onderofficieren Lorasch en Hilbert werkten bij houtzagerij Cornegoor aan de Emmerikseweg. Drie anderen werkten als smidsknecht in Vorden. Alle vijf stonden ze geregistreerd als *Schwerstarbeiter*, waardoor ze recht hadden op extra rantsoenen. Sommige geïnterneerden waren vanwege hun conditie wellicht niet in staat om te werken. Anderen hebben misschien niet al te veel moeite gedaan en zullen het hebben gelaten bij hand- en spandiensten aan hun gastgezinnen. De vooruitzichten op werk waren trouwens slecht. Net als elders in ons land draaiden ook in Zutphen werkloosheidskas en steuncomités op volle toeren.¹⁷

Of de 24-jarige Mina Pothoven pro-Duits of anti-Duits was, weten we niet. Wel dat ze nogal gesteld moet zijn geweest op *Unteroffizier* Bölkow. Het paar trouwde op 9 oktober 1918. De 35-jarige Bölkow was weduwnaar en had thuis in Pommeren een dochttertje van zes jaar. In februari 1919 vertrok het jonge echtpaar naar Duitsland, maar keerde een half jaar later met dochter Irmgart terug. Het gezin vestigde zich in de Dieserstraat, waar Bölkow het eerst als wagenmaker probeerde, later als kruidenier. Irmgart kreeg negen broertjes en zusjes. Bölkow overleed in 1940 te Zutphen. Mina overleefde hem nog 28 jaren.¹⁸

Een Zutphenaar die een wrange smaak heeft overgehouden aan de geïnterneerde Duitsers was dominee Fetter. Aan de militairen lag het niet. Fetter preekte enkele keren voor hen in het Duits in de Sint Walburgiskerk. De eerste

'Unteroffizier' Albert Bölkow en de Zutphense Mina Pothoven trouwden op 29 oktober 1918. Het paar vestigde zich in Zutphen en kreeg negen kinderen. (Met dank aan de familie Bölkow)

keer had *Oberleutnant zur See* Braune al zijn mannen opgecommandeerd, of ze nu protestant waren of katholiek. Sommigen verschenen met hun echtgenotes, die toevallig op bezoek waren. De kerk zat bomvol, met Duitsers en met Nederlanders.¹⁹ De Duitse militairen vonden het prachtig. Dominee Fetter kreeg echter problemen met zijn stad- en geloofsgenoten. Orthodoxe en evangelische Zutphenaren verweten hem om het hardst dat hij de geïnterneerden voor zijn eigen vrijzinnige richting had willen winnen. "De wereld schudde op zijn grondvesten, maar de partijtjes en richtinkjes in Zutphen stonden onaangetaast" concludeerde Fetter cynisch. Verbitterd over de benepen kritiek van zijn stadgenoten ging Fetter korte tijd later met tijdelijk emeritaat.²⁰

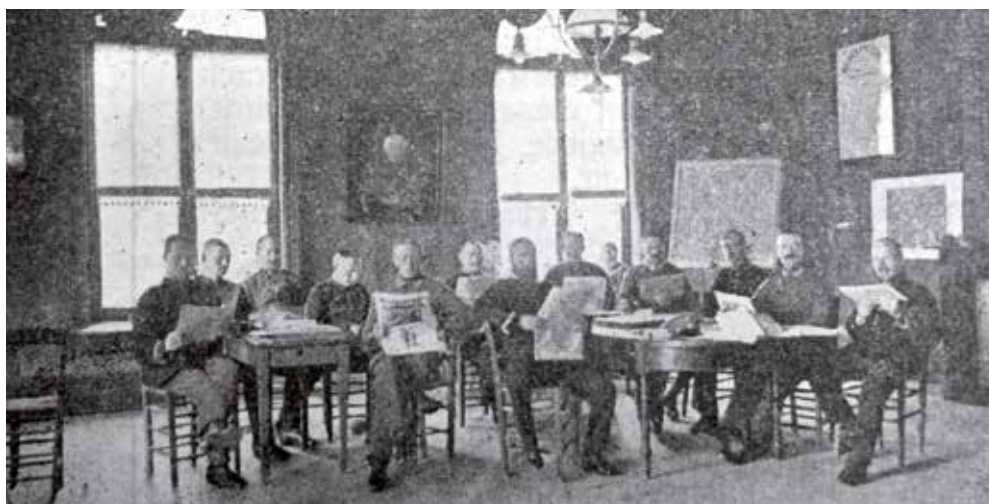
Studie, sport en spel

De Duitse militairen genoten een grote mate van bewegingsvrijheid. Ze konden vrijwel gaan en staan waar ze wilden. Alleen of in groepjes maakten ze wandel- en fietstochties in de omgeving. Er werden allerlei uitstapjes voor hen georganiseerd, zoals excursies naar de Zutphense gasfabriek en naar de melkfabriek in Eefde. Hulpcomités hadden Duitstalige boeken ingezameld, daarnaast mochten de geïnterneerden lid worden van de Openbare Leeszaal. De gemeente stelde klaslokalen beschikbaar waar ze cursussen konden volgen of lezingen geven. In de Buitensociëteit hadden ze hun eigen studiezaal. Docenten werden gerekruteerd uit eigen kring. In de groep, voornamelijk dertigers en veertigers, waren uiteenlopende expertises vertegenwoordigd en dat weerspiegelde zich in het aanbod van lezingen en cursussen. De onderwerpen varieerden van “*die Kartoffelzucht*” door *Feldwebel* Kippenhan tot “*das ewig Weibliche in Goethes Dichtung und Leben*” door *Leutnant* Hopmann.

Veel geïnterneerden deden aan sport. Braune's mannen kregen toestemming om 's avonds de gymnastiekschool te gebruiken.²¹

De roei- en zeilvereniging Isala stelde haar boten beschikbaar, waarmee ze regelmatig op de IJssel konden zeilen, roeien of kanoën.²² Op 1 september 1918 namen krijgsgevangenen uit Zutphen deel aan het sportfeest voor Duitse geïnterneerden in Wolfheze. Bij het turnen was er een 1^e prijs voor *Unteroffizier* Schneiderath, terwijl ook het vuistbaltoernooi werd gewonnen door het team uit Zutphen.

Er werd volop gemusiceerd door de geïnterneerden. Ze hadden een eigen zangkoor dat ongeveer dertig leden telde en twee avonden in de week oefende. In Dieren hadden de geïnterneerden zelfs een strijkorkestje weten samen te stellen. De gezelschappen traden binnen eigen kring op, maar gaven ook voorstellingen voor de plaatselijke bevolking. Hoogtepunt in Zutphen werd de *geselliger Abend* in de Buitensociëteit op 5 september 1918. De militairen waren bijzonder scheutig geweest met hun uitnodigingen en de grote zaal was dan ook tot de laatste plaats bezet. Velen moesten blijven staan. Het strijkorkest uit Dieren, versterkt met enkele ‘Zutphense’ Duitsers, opende de avond. *Feldwebel* Kippenhan hield een welkomtspeech, waarin hij Ne-

De geïnterneerde Duitse militairen hadden in de Buitensociëteit hun eigen studie- en leeszaal. (Regionaal Archief Zutphen, arch.nr.142, inv.nr.171)

DONNERSTAG, DEN 5. SEPTEMBER 1918.

GESELLIGER ABEND DER IN ZUTPHEN INTERNIERTEN DEUTSCHEN UNTEROFFIZIERE.

PROGRAMM:

1. Florentiner-Marsch Fucik.
2. Angrache (Feldwebel Kipperhaas).
3. 2 Klaviervorzüge (Unteroffizier Lüttgen).
 - a) *Rigolotto-Paraphrase* Liert.
 - b) *Konzerbulator* Unteroffizier Lüttgen.
4. Chöre:
 - a) *Der Gelber von St. Valten* Ph. Orth.
 - b) *Litaneen wider Jagd* Carl Maria von Weber.
5. *Mondnacht auf der Aisler*, Walzer von Fitzen.
6. 3 Lieder (Vizefeldwebel Bachenheimer, Bariton).
 - a) *Wanderlied* R. Schumann.
 - b) *Tambourliedchen* J. Brahms.
 - c) *Trennlied* E. Haile.
7. Fackelschwüngen (Unteroffizier Kallenberger).

PAUSE

8. Ouverture zur Oper *Der Kell* von Bagdad - Boieldieu.
9. Soubrette-Lieder (Unteroffizier Bach).
10. Gymnastische Übungen.
11. Chöre:
 - a) *Ach du klärbauer Himmel* Sücher.
 - b) *Draussen bei alles so prächtig* A. Jürgens.
12. Gemeinssames Lied.
13. Hoch und Deutschmeister, Marsch von Ertl.

Mit het oog op de zangers beleefd verzocht niet te rooken.

Het programma van de door de Duitse militairen georganiseerde feestavond was heel gevarieerd. De feestavond was een enorm succes. (Regionaal Archief Zutphen, arch.nr. 142, inv.nr. 171)

derland en Zutphen dankte voor de betoonde gastvrijheid. Hij eindigde met een *Hoch* voor koningin Wilhelmina. Daarna zongen Duitsers en Nederlanders samen het Wilhelmus. *Platzkommandant* Braune memoreerde de eensgezindheid die zich in augustus 1914 onder het Duitse volk gemanifesteerd had en die het ook in den vreemde moest blijven tonen, waarna hij een driewerf hoera aanhief voor zijne majesteit keizer Wilhelm II. Daarop werd *Die Wacht am Rhein* aangeheven. Daarna volgde het eigenlijke programma. De soubrettezangeres die enkele fraaie liederen vertolkte, ontpopte zich tot ieders niet geringe verbazing als *Unteroffizier* Bach. Maar de ster van de avond was ongetwijfeld *Vizefeldwebel* Bachenheimer uit Brummen. Hij was voor de oorlog concertzanger geweest en was inmiddels ook tijdens zijn internering een veel

gevraagde gast geworden. Jammer genoeg kwam in de enorme drukte zijn prachtige baritonstem niet helemaal tot zijn recht. De muzikale nummers werden afgewisseld met fakkelzwaaien door *Unteroffizier* Kallenberger, terwijl de turners het publiek met hun gymnastische toeren verbluften. Na afloop gingen de stoelen aan de kant en was er bal, dat na de polonaise al snel onttaardde in een onontwarbare mensenkluwen.²³

Naar huis

Toen de strijdende partijen op 11 november 1918 de wapenstilstandsovereenkomst tekenden, kwam er formeel een eind aan de internering van vreemde militairen in ons land. Op 23 november 1918 verlieten 178 officieren en onderofficieren Zutphen per trein richting *Heimat*. Ze werden uitgeleid door het Comité voor Hulp en Bijstand aan Krijgsgevangenen, dat sigaren uitdeelde. Oud-burgemeester Zimmerman wenste hen behouden terugkeer. *Oberleutnant zur See* Braune bedankte de Zutphense inwoners voor de genoten gastvrijheid en liet zijn mannen voor de laatste maal een *Hoch* uitbrengen op koningin Wilhelmina. Op het Stationsplein stond het zwart van de mensen. Gastgezinnen, Zutphenaren die inmiddels vrienden waren geworden en zomaar belangstellenden kwamen de Duitse militairen uitzwaaien.²⁴

Drie mannen bleven achter in Zutphen. Twee onderofficieren dienden de lopende zaken af te handelen. De derde, *Vizefeldwebel* Sieckmann, was te ziek om vervoerd te worden. Hij overleed enkele dagen na het vertrek van zijn kameraden. Eerder al was *Unteroffizier* Franz Kälble aan de Spaanse griep bezweken en in Zutphen met militaire eer begraven.²⁵

Vergeten

Behalve *Unteroffizier* Bölkow, die zich hier vestigde en een gezin stichtte, lijken de geïnterneerde Duitsers in onze stad nauwelijks spo-

Middels deze advertentie in de Zutphensche Courant van 22 november 1918 dankten de Duitse militairen de Zutphense bevolking voor de hartelijke opvang. (Regionaal Archief Zutphen)

ren te hebben nagelaten. Een paar berichtjes in de Zutphensche Courant, wat bewaarde correspondentie met de distributiedienst, het programmabladd van een feestavond in de Buitensociëteit, een enkel fragment in de memoires van een Zutphens predikant, dat is het ongeveer. Zelfs de stoffelijke resten van *Unteroffizier Kälble* zijn inmiddels overgebracht naar elders. Een afgesloten en lang vergeten hoofdstukje Zutphense geschiedenis. ●

(Dit artikel is een sterk ingekorte bewerking van een bijdrage van dezelfde auteurs in: *Hans de Beukelaer, Timothy Sodman (red.), 1914-1918. Als Krieg und Frieden neben einander wohnten / Toen oorlog en vrede bureu waren. Aalten 2014.*)

Literatuur en Bronnen

- 1 Evelyn de Roodt, *Oorlogsgasten. Vluchtelingen en krijgsgevangenen in Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog*. Zaltbommel 2000.
- 2 De Roodt, a.w.
- 3 Rob Kammelar & Jan Klompenhouwer, *Wie was toch Friedrich Braune*, in *Zutphen* 2015-2
- 4 Zutphensche Courant (hierna ZC) 16 en 17 mei 1918.
- 5 Ank van Alten, *166 Belgische vluchtelingen voor Zutphen*, in *Zutphen* 2015-3.

- 6 Regionaal Archief Zutphen (hierna RAZ), archiefnr. 480 (Distributiedienst Zutphen 1914-1918), inv.nr. 27.
- 7 ZC 31 mei 1918.
- 8 RAZ, archiefnr.480, inv.nr.27.
- 9 ZC 1 juni 1918.
- 10 RAZ, archiefnr. 142 (coll. Gimberg), inv.nr. 171; archiefnr.480, inv.nr.27.
- 11 ZC 27 mei 1918.
- 12 H. Steenvoorden: "...een groep gewetenlooze schurken die dezen oorlog veroorzaakt hebben". De relatie tussen Engelse oorlogspropaganda en Duitslandbeelden in de Telegraaf en de Nieuwe Rotterdamse Courant', in *De Grote Oorlog. Kroniek 1914-1918*, Nr.16 (2008).
- 13 Toen de Duitsers zich onder de laatste geallieerde offensieven begonnen terug te trekken, stuwden ze opnieuw grote groepen vluchtelingen – Fransen en Belgen – voor zich uit. Velen van hen zochten hun heil in ons land. Zutphen ving enkele tientallen Fransen op, die ondergebracht werden in school D op de Tadamasingel.
- 14 ZC 29 oktober 1918.
- 15 RAZ, archiefnr.480, inv.nr. 27.
- 16 ZC 9 oktober 1918.
- 17 Martin Kraaijestein: *Nederland in de Eerste Wereldoorlog. Lokale noden en lokaal beleid in Nederland 1914-1918* (2001), op: www.wereldoorlog1418.nl; Jaarverslag Gemeente Zutphen 1918.
- 18 *Deutsche Zeitung*, Reihe 2, nr.4 (nov.1918); RAZ, bevolkingsregister Zutphen.
- 19 ZC 12 augustus 1918.
- 20 J.C.A. Fetter: *Herinneringen*. Arnhem 1958.
- 21 Jaarverslag Gemeente Zutphen 1918; *Deutsche Zeitung*, Reihe 2, Nr.4 (nov.1918).
- 22 *Deutsche Zeitung*, Reihe 1, Nr.6 (sept.1918).
- 23 *Deutsche Zeitung*, Reihe 2, Nr.1 (okt.1918); Zutphensche Courant 6 september 1918.
- 24 ZC 23 november 1918.
- 25 Rob Kammelar & Jan Klompenhouwer, 'Met militaire eer. Een begrafenis in Zutphen', in *Zutphen* 2015-1